

Володимир МАРТИНЮК

ПОХОДЖЕННЯ ТА РОЛЬ МИТА У ФІНАНСОВІЙ СИСТЕМІ ДЕРЖАВИ

Проведено ретроспективний аналіз наукових поглядів класиків економічної думки щодо мита та митної системи держави, що є важливим в умовах входження України у світовий простір.

The retrospective analysis of scientific opinions of classics of economic thought is conducted in relation to a duty and custom system of the state, that it is important in the conditions of entrance of Ukraine in world space.

Сучасні умови фінансово-економічної нестабільності несуть з собою не тільки велику кількість викликів та загроз, а й дають країнам певні економічні можливості, невеликий шанс виправити ті помилки, які були допущені в минулому. Як відомо, криза – це завжди період очищення і оздоровлення національної економіки. Сьогодні можна помітити як оздоровлюються ринки рухомого та нерухомого майна, банківських послуг, товарно-матеріальних цінностей. І якщо в теперішніх умовах запроваджувати нові податки, або збільшувати ставки існуючих – недоцільно, то з питаннями збільшення розміру мита абсолютно протилежна ситуація. По-перше, збільшення ставок мита для покращення стану платіжного балансу держави не суперечить умовам СОТ. По-друге, вітчизняна промисловість, сільське господарство сьогодні все ще здатні конкурувати з провідними світовими виробниками [1]. Потрібні лише бажання і державна підтримка.

Вітчизняна фінансова наука в своєму арсеналі вже володіє науковими дослідженнями, присвяченими питанням генезису податкової системи України. Зокрема О. Полонський, Н. Нечай, Ф. Ярошенко об'єктом дослідження вибирають саме питання походження податкової системи в Україні. В працях О. Гребельника, В. Дудчак, О. Єгорова, М. Каленського, П. Науменка, П. Пашка, С. Терещенко детально аналізуються практичні аспекти мит-

ного законодавства України, і, разом з тим, поза увагою не залишаються історичні факти вітчизняної митної справи.

В своєму дослідженні ми спробуємо переосмислити походження та місце мита, що дуже важливо саме сьогодні, коли Україна ідентифікує себе як європейська держава, а також здійснимо ретроспективний аналіз наукових поглядів класиків економічної думки щодо мита та митної системи держави. Саме це і є основною метою написання статті.

Митна система загалом і мито зокрема було і залишається одним із найважливіших атрибутів держави і суспільства будь-якого періоду, без яких просто неможливо уявити собі успішне їх функціонування і розвиток. Саме тому економісти, політичні і громадські діячі всіх епох приділяли так багато уваги цьому простому й ефективному методу регулювання міжнародної торгівлі, традиційному джерелу наповнення Державного бюджету, інструменту захисту національної економіки від іноземної конкуренції.

З наукових досліджень українських та російських науковців [2–4] відомо, що податкова система Київської Русі складалася із системи прямих податків, до яких можна віднести: данину (накладалася київськими князями на підвладні землі і сплачувалася звичайними продуктами сільського господарства і промислів: хутром, воском, медом, хлібом, шкі-

рами); дари (добровільне підношення підданих); оброк (плата за користування певними земельними наділами і знаряддями праці), а також основи грошових надходжень князівської казни – системи мит (рис. 1).

В свою чергу до торгових мит належали:

- “мит” – стягувався за перевіз товарів через територію держави;
- “перевіз” – стягувався за перевіз товарів через річку;
- “гостинне” мито – за право мати склади;
- “торгове” мито – за право влаштувати ринки;
- мита “вага” і “міра” сплачувалися відповідно за зважування і вимірювання товарів, що в ті часи було дуже складною справою.

Судові мита стягувалися в наступних випадках:

- судове мито “віра” стягувалося за вбивство;
  - “дика віра” – сплачувалося громадою за злочин, скоєний на її території;
  - “урок” – плата за завдану шкоду потерпілій особі;
  - “продажа” – штраф за інші злочини.
- Судові мита становили, як правило, від 5 до 80 гривень [2–4].

Отже, логічно виникає запитання, на яке впершу чергу спробуємо дати відповідь: звідки взялася в податковій системі Київської Русі ціла система мит?

Згадки про мито, як про податок, яким обкладалися товари, що переміщувалися через території древніх держави знаходимо практично в усіх історичних пам'ятках та наукових працях, присвячених цій тематиці. Зокрема, дарча грамота одного із визначальних царів Вавилоні (сучасна територія Іраку) Навуходоносора I (II тис. до н.е.) дає повне уявлення про суспільний уклад і про численні податки, які повинно було сплачувати населення. Серед них прадавня форма сучасного мита – плата за проїзд шляхами та мостами [2]. В дослідженнях В. Кеннінгема [5] знаходимо інформацію про те, що на кордоні Стародавнього Єгипту і при в'їзді до міст стягувалося мито, яке було важливим джерелом державних доходів.

Що стосується Стародавньої Греції, то в історичних довідках багато збереглося інформації про існування мита як важливого джерела доходів державної казни. По-перше, всі морські судна, які користувалися грецькими гаванями, сплачували встановлене мито. По-друге, мито сплачувалося за

Рис. 1. Складові податкової системи Київської Русі

отримання дозволу зберігати товари і хліб в муніципальних коморах і магазинах. Це були головні за своєю прибутковістю будівлі, споруджені в Афінах за державний рахунок. По-третє, мита на ввізні й вивізні товари становили важливу статтю доходів держави. По-четверте, існували "octroi" – мита, що стягувалися біля міських воріт з товарів, що відправлялися на ринок [5].

Одним із основних джерел доходів Стародавнього Риму було саме мито (*portoria*), яке стягувалося в дохід імперської казни з товарів, що перетинали кордони окремих провінцій і кордон між провінціями та Італією. Розмір таких мит був порівняно скромним, але завдяки інтенсивній торгівлі приносив великі доходи [6].

Економічна могутність Візантійської імперії теж значною мірою забезпечувалася за рахунок проходження через її територію багатьох торговельних шляхів – між Китайським і Перським Сходом та Західною Європою (Великий шовковий шлях), між північними Скандинавією і Руссю та Африкою на півдні (Шлях "із варяг в греки") і тим митам, які надходили до імператорської казни з товарів, що переміщувалися цими шляхами. При імператорі Юстиніані (526–565 рр. н.е.) існували спеціальні імператорські агенти – *commercarii*, які відповідали за збір мита та розвиток торгівлі. Перси в часи Юстиніана панували на всіх територіях між Каспійським морем і Перською затокою й стягували великі мита.

Після розвалу Римської імперії франкські королі зберегли всі мита, що збиралися римською адміністрацією з доріг, мостів та гаваней і отримували від них такі доходи, що *telonearii* – особи, які відповідали за збір мита, вважалися найбільш необхідними і корисними чиновниками. [7].

Крім того, у Франції в X–XIII ст. селяни за користування земельними угіддями сплачували мито. У Франції існували високі внутрішні мита, які спричиняли кожні два роки затяжні хлібні кризи. Провінції були відокремлені одна від одної митними кордонами, що не давало змоги вести торгівлю між ними [2].

Отже, можна висловити припущення про те, що мито як податок було запозичене князями Київської Русі орієнтовно в IX–X ст. н.е. в одній із стародавніх імперій, імовірно, у Візантійській. Адже у фундаментальних історичних працях з історії України багато говориться про тісні політичні, економічні і культурні зв'язки між Київською Руссю і спочатку грецькими колоніями, а згодом і Візантійською імперією ще з I тис. до н. е. Зокрема, в "Історії України" Михайла Грушевського знаходимо багато підтверджень цієї гіпотези: "Найкраще нам відомо те, що йшло в наші сторони з Чорномор'я, з грецьких колоній... З тими товарами йшло в наші сторони й різне майстерство грецьке. Народи, що жили тут (*прим. – на території сучасної України*) набиралися разом з товарами і різних відомостей та умілостей від греків, великих майстрів тодішнього світа, а навіть переймали грецькі звичаї та обичаї... Коли князі наші починали заходити в близькі зносини з візантійським двором, переймають відти й різні убори й моди... Торгували з городами грецькими, які зісталися в Криму і понад Дунаєм, а далі, не вдоволяючися тим, завели торгівлю з самою столицею Візантії, з Царгородом... Сі походи змусили грецьке правительство до переговорів з Олегом і до всяких пільг руським купцям: дозволило їх торгувати з Візантією не платячи мита..." [12].

Отже, можемо зробити висновок, що мито як податок було запозичене у Візантійській імперії одночасно з християнською релігією, традиціями в землеробстві, ремісництві та культурі. На відміну від мита, російське слово "таможня", походить від тюркського слова "тамга" – тавро, мітка, яке ставили кочові народи Центральної Азії, Сибіру, Причорномор'я, позначаючи своє майно. В період монголо-татарського ярма, тамга відома як внутрішнє торговельне мито.

Проблема економічного обґрунтування розміру мита та побудови ефективної митної системи існувала завжди, відколи науковці намагалися в тій чи іншій мірі осмислити сутність та завдання мита, а також його мож-

ливості у регулюванні міжнародної торгівлі. Крім того, ще в XVII–XIX столітті були науково обґрунтовані економічні рецепти для країн, які перебували в становищі, схожому до того, в якому сьогодні опинилася Україна.

Томас Мен (1571–1641 рр.) як представник меркантилістів відзначав велику роль мита у формуванні доходів королівської казни та регулюванні міжнародної торгівлі. Т. Мен закликав до безмитного вивезення іноземної сировини, що не видобувається в країні. “Це дасть роботу великій кількості бідного народу і сильно збільшить щорічний вивіз товарів за кордон, завдяки чому збільшиться імпорт іноземної сировини, що, в свою чергу, збільшить надходження мита до королівської казни”, – писав, ще в далекому XVII столітті Т. Мен [13].

Вільям Петті (1623 – 1687рр.) – геніальний дослідник XVII ст. – є одним із тих класиків економічної думки, який в своїх працях найбільше приділив уваги питанням мита та податків загалом. Зокрема, в своїй роботі “Трактат про податки і збори” проблемам визначення змісту, призначення та розмірам мита він присвячує цілу шосту главу “Про мита та вільні гавані”. Вільям Петті першим дає визначення змісту миту, актуальність якого не втрачена і донині. “Мито, – пише науковець, – це збори і податки з товарів, що

вивозяться із володінь короля і що ввозяться в них” [14].

Стосовно розмірів мита на імпорتنі товари, то В. Петті вважав, що вони повинні бути такими, щоб:

– всі предмети, готові для споживання, стали дещо дорожчі, ніж ті ж предмети, що виробляються в середині країни, якщо це можливо при *ceteris paribus* (інших рівних умовах);

– всі надмірності, що приводять до розкоші чи гріха, повинні бути обкладені таким податком, який би замінив закон, спрямований проти розкоші, і обмежив споживання таких предметів.

Поряд з цим, В. Петті наголошував на тому, що високі мита є причиною того, що люди стараються зовсім обійтися без цих товарів, або звільнитися від плати за них, якщо тільки витрати на контрабанду і на купівлю таких товарів разом з ризиком бути спійманим *communibus vicibus* (разом взяті) не перевищують розміру мита. “Тому, – наголошував дослідник, – розміри мита повинні бути такими, щоб людям легше, безпечніше і вигідніше було виконувати закон”.

З праць В. Петті також можна зробити висновки про структуру доходів тодішньої казни короля і місце в ній мита (табл. 1).

Таблиця 1

Структура доходів казни Ірландії [14]

Показники		Роки							
		1683		1684		1685		1686	
		ф. ст.	% *	ф. ст.	%	ф. ст.	%	ф. ст.	%
Мито	Ввізне	40870	13,6	43065	13,5	43167	13,6	49467	14,8
	Вивізне	32092	10,7	33324	10,5	29453	9,2	40056	11,9
Акциз на імпорتنі товари		44577	14,8	47606	14,9	47300	14,9	49334	14,7
Мито на привізне вино		1452	0,5	1692	0,53	1882	0,6	1762	0,52
Акциз на пиво		68344	22,8	77583	24,4	79170	24,9	67572	20,2
Ліцензії на ель ¹		8284	2,8	9338	2,9	9994	3,1	9457	2,8
Всього вищезгаданих і всіх інших статей		300083	100	318274	100	318073	100	334534	100

* Розраховано автором.

¹ (англ. *ale*) – міцне, гірке пиво, вироблене швидким поверхневим бродінням при відносно високій температурі.

Як свідчать дані таблиці, в XVII столітті мито становило близько 20% всіх доходів ірландської казни.

В своїх “Двох роздумах про державні доходи і торгівлю Англії”, опублікованих в 1698 році у двох томах, великий прихильник непрямих податків Чарльз Давенант (1656–1714 рр.) говорив: “Мито є тим пульсом життя нації, за яким можна судити про її здоров’я чи хворобу. Акциз є показником, за яким ми можемо судити не тільки про те, що населення споживає, а й значною мірою про те, збільшується або зменшується чисельність населення”.

“Батько економічного романтизму” Сімонді Жан-Шарль Леонар (1773–1842 рр.) відкидав протекціонізм, побудований на основі мит, який, на його думку, спричиняє перевиробництво, і безглузду тенденцію нації задовольняти всі свої потреби власними засобами. Сен-Сімон розглядав митну заборону як наслідок взаємної національної ворожнечі й хвалив економістів за те, що вони показали, “...в людської цивілізації одна мета й спільні інтереси, тому кожну людину варто розглядати в суспільних відносинах винятково як відповідального члена співтовариства.”

В своїй праці “Нові початки політичної економії” Ж. Сімонд де Сімонді присвячує цілу одинадцятую главу “Про митниці” критиці політики урядів, які за допомогою мита намагаються створити нові мануфактури в своїх країнах. “Той запал, з яким уряди захочували всі види виробництва за допомогою системи мит, – пише Ж. Ш. Л. Сімонді, – слугує причиною такої диспропорції між пропозицією праці й попитом на неї, що кожному політичному організму вже необхідно думати, насамперед, аж ніяк не про достаток, а про саме існування своїх підданих, а тому доводиться підтримувати бар’єри, які так нерозважно споруджені”[15].

Фрідріх Ліст (1789–1846 рр.), напевне, перший і єдиний з класиків економічної думки, хто запропонував визначення і власне бачення поняття “митна система” і приділив надзвичайно багато уваги цьому питанню. Під мит-

ною системою Ф. Ліст пропонував розглядати сукупність заходів, спрямованих на заборону або обмеження ввозу товарів. Звичайно, з позиції сучасних наукових поглядів таке визначення виглядає далеко не всеохоплюючим, однак це легко пояснюється тогочасними особливостями економічної політики держав загалом і торговельної зокрема.

“Митна система, – писав Ф. Ліст, – є не винаходом спекулятивних голів, а природним прагненням народів до самозбереження, добробуту, процвітання і отримання переваг над іншими націями. Митна система як засіб, що сприяє економічному розвитку націй за допомогою регулювання іноземної торгівлі, має бути побудована на принципі промислового виховання нації”.

В своїй “Національній системі політичної економії” [16] науковець стверджував, що якщо “мита на вагу” (сучасні специфічні мита) замінити митами з ціни товарів (*ad valorem*), то такий крок відкриє двері контрабандній торгівлі і порушенню митних правил. Така думка не втрачає своєї актуальності і в сучасних умовах, адже відомо, що сьогодні при застосуванні адвалерних мит проблема визначення об’єктивної митної вартості не вирішена, незважаючи на існування шести методів визначення митної вартості товару.

В дослідженнях Ф. Ліста відчувається його явна прихильність до тарифних заходів регулювання міжнародної торгівлі, тому для сучасної економічної політики України доцільно рекомендувати повернення до “системи поміркованого протекціонізму”, який передбачає застосування “виховних мит”, пропонуваних Ф. Лістом, враховуючи те, що прихований протекціонізм в тій чи іншій формі існує в зовнішньоторговельній політиці всіх держав.

Фредерік Бастіа (1801–1850 рр.) в своїй праці “Економічні софізми” [17] зрівнював основний елемент митної системи – мито з будь-якою іншою перешкодою. Зокрема, він писав: “...від скасування мита Франція залишилась би у виграві точно так, як вона завжди залишається від ліквідації будь-якої

природної чи штучної перешкоди...”. Науковець оправдовував запровадження мита не з протекціоністською, а лише з фіскальною метою: “Думка, що народ, обкладений більш важкими зборами, ніж сусідній, повинен охороняти себе митами від конкуренції – це софізм, який я повинен тут спростувати”.

На противагу представникам класичної школи, Ф. Бастія виступав за розвиток митних установ, оскільки вбачав у них “рятівний засіб для державних фінансів”. В його роботі “Економічні софізми” знаходимо наступні рядки: “Митниця не повинна служити знаряддям взаємного здирства, але вона, не гірше, ніж інші установи, може бути засобом для стягнення податків”. “Я думаю, – продовжує Ф. Бастія, – що митниці можуть дати скарбниці величезні доходи. Я далекий від думки про знищення митниць, навпаки, в майбутньому бачу в них рятівний засіб для наших фінансів”.

Граф Сергій Юрійович Вітте (1849–1915 рр), який був міністром фінансів Російської імперії в 1892–1903 рр. і одним з основних досягнень якого є проведення реформи оподаткування промисловості, був прихильником розбудови ефективної митної системи і вважав, що для переходу нації від землеробства до мануфактурного виробництва необхідно створювати “штучні міри” за допомогою формування митної системи, яка має передбачати заборони ввозу, ввізні мита, обмеження мореплавання, премії та інше. Він гостро критикував представників фрітрідерства за те, що вони намагалися доказати відсутність сприятливого впливу митної системи на економічне зростання в державі.

На думку С. Вітте для економічної могутності країни необхідна національна єдність і митна система для розвитку продуктивних сил: “Якщо мито призведе до подорожчання на деякий час іноземних мануфактурних товарів, то внаслідок внутрішньої конкуренції вони будуть здешевлені в майбутньому, оскільки вітчизняна промисловість, що досягла свого повного розвитку, зможе встановлювати на свої товари низькі ціни. Держава,

встановлюючи мита, не робить нічого поганого. Мита не представляють собою безпосереднє втручання в приватну економічну діяльність, а створюють охорону, що забезпечує й розвиває цю приватну діяльність” [18].

Рудольф Гільфердінг (1877–1941 рр.) – австро-німецький економіст, який двічі очолював міністерство фінансів Німеччини, в своїх роботах приділив значну увагу питанням встановлення розміру мита. Зокрема, в його роботі “Фінансовий капітал” [19] дуже часто зустрічається поняття “рівень мита”. Він підтримував існування “виховних мит Ф. Ліста” і вважав, що вони є не запереченням теорії фрітрідерства, а економічною політикою, завдяки якій система вільної торгівлі стане реально можливою і дозволить в таких умовах розвиватися національній промисловості.

Р. Гільфердінг звертав увагу на те, що тогочасна митна політика капіталізму, що розвивається, перетворена у свою повну протилежність – митну політику розвиненого капіталізму, а виховний протекціонізм – в караючий, оскільки система Ф. Ліста усвідомлено пропонувалася для капіталістично відсталіх країн. В тогочасних економічних умовах мита змінили свої основні функції – із засобів оборони проти завоювання внутрішнього ринку іноземними виробниками мито стало засобом завоювання іноземних ринків вітчизняною промисловістю, з захисної зброї слабкого – наступальною зброєю сильного.

“Митні ставки часто визначаються не стільки з міркувань про захист окремих виробничо-технічних галузей промисловості, скільки є результатом політичної боротьби, результат якої визначається силою окремих промислових груп”, – писав Р. Гільфердінг.

Підводячи підсумки, хочеться ще раз звернути увагу на наукові підходи, пропонувані в минулих віках Фрідріхом Лістом, С. Ю. Вітте, Р. Гільфердінгом і, які не втратили своєї актуальності сьогодні при формуванні сучасної митної політики та подальшій розбудові митної системи України. І хоча їм опонують представники класичної економіч-

ної школи та їхні послідовники, все ж в умовах агресивного зовнішнього середовища окремі галузі економіки України та вітчизняні товаровиробники, які не володіють великим досвідом виживання в умовах жорсткої глобальної конкуренції, на перших порах потребують захисту з боку держави.

Література

1. Рожан О. Три напрями українського промислу // *Дзеркало тижня*. – 2009. – № 18 (746). – С. 12.
2. Нечай Н. В. *Нариси з історії оподаткування*. – К.: Вісник податкової служби України, 2002. – 144 с.
3. Полонський О. Ю. *До історії митного оподаткування в Україні // Фінанси України*. – 2004. – № 7. – С. 144–156.
4. *Финансовая система Российской Федерации: проблемы и пути развития (выпуск первый) / Ю. А. Соколов, В. Р. Окорочков, П. Ю. Баруличева и др.* – Санкт-Петербург: Издательство "Инкор", 2002. – 412 с.
5. Кеннингем В. *Западная цивилизация с экономической точки зрения (древний мир): В 2 т. – М.: Товарищество типография А. И. Мамонтова, 1902. – Т. 1. – 199 с.*
6. Луццатто Дж. *Экономическая история Италии: античность и средние века* – М.: Издательство иностранной литературы, 1954. – 454 с.
7. Анри Пиренн. *Средневековые города и возрождение торговли*. – Горький: Издательство Горьковского педагогического института, 1941. – 125 с.
8. Філіпенко А. С. *Міжнародні економічні відносини: історія: Підручник*. – К.: Либідь, 2006. – 392 с.
9. Гребельник О. П. *Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності: Підручник*. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 696 с.
10. Єгоров О. Б. *Митна економіка (Україна–СОТ–ЄС): Посібник*. – Одеса: ПЛАСКЕ ЗАТ, 2005. – 226 с.
11. *История экономических учений: Підручник: У 2 ч. / За ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр.* – К.: Знання, 2005. – Ч. 1. – 567 с.
12. Михайло Грушевський. *История Украины*. – К.: Радуга, 1990. – 524 с.
13. Мен Т. *Богатство Англии во внешней торговле / Под ред. И. С. Плотникова*. – Ленинград: ОГИЗ, СОЦЭКГИЗ, Ленинградское отделение, 1953. – С. 155–183.
14. Вильям Петти. *Экономические и статистические работы / Пер. под ред. М. Смита*. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1940. – 272 с.
15. Сисмонди Ж. С. *Новые начала политической экономии*. – М.: Соцэкгиз, 1935. – 362 с.
16. Лист Фридрих. *Национальная система политической экономии*. – М.: Европа, 2005. – 256 с.
17. Бастиа Фредерик. *Экономические софизмы*. – М.: Экономика, 2002. – 279 с.
18. Витте С. Ю. *По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист. / Лист Ф. Национальная система политической экономии. Витте С. Ю. По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист. Менделеев Д. И. Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года / Сост. и предисл. В. А. Фадеева*. – М.: Европа, 2005. – 382 с.
19. Гильфердинг Р. *Финансовый капитал*. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 446 с.